

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

Seküler Bir Teoloji Mümkün Müdür? Din Dışı Teolojik Yaklaşımların Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme

Is a Secular Theology Possible? An Assessment of the Meaning of Non-Religious Theological Approaches

Abdulhan Ünlüsoy*

Abstract: This study is about secular theology, which can be considered as a new and even exciting development in the field of theology. Secular theology has two fundamental importances, one of which concerns philosophy itself and the other theological field. And it is the result of a transformation in these two fundamental fields by transcending traditional approaches. The first of these fields is the field of philosophy. Secular theology can be seen as the result of a reorganization of the relationship between philosophy and theology in a different way. Because with such an organization, traditional philosophy is given a completely theological task and it is even claimed that philosophy should be completely transformed into theology. Here, philosophical endeavor is seen as a way of connecting to life and the world within a completely immanent plane, freeing itself from the burdens of all forms of transcendence and concepts related to the idea of an afterlife. And in this path, philosophy is understood as an effort to make sense of life and the world from a theological perspective by adhering to the aforementioned immanent plane. In such an endeavor, the relationship between philosophy and theology is established in a different way and the philosophical endeavor is tried to be redefined. The other of the two main areas where traditional approaches are overcome and radical changes are experienced is the field of theology. In this area, attempts are made to abandon the interpretation of the world by traditional theologies based on a transcendent idea positioned beyond life. Because such an interpretation of the world devalues the world as a result of being attached to something beyond, and adopts a transcendent ideal horizon, thus missing life. The changes we mentioned in these two areas have brought to the agenda the efforts to interpret the world and life in a new and different way with the unity of theology and philosophy, which is the subject of this study. The one related to the field of theology is as follows: Whether theology can be realized completely immanently, with the possibilities of philosophy, without being dependent on any kind of religious tradition or accepted transcendent idea of God. It is quite obvious that such an understanding will bring about radical results, especially in the field of theology. Therefore, it can be said that today's world is a period in which the possibility of a secular theology realized in this context is discussed quite intensely. In other words, secular theology is becoming one of the recent areas of interest encountered in the philosophical context of today's academic world. In this context, secular theology is an attempt to seek new openings, new potentialities, and new possibilities in theology by taking the conceptual and terminological help of contemporary philosophical trends. Such an attempt must be a complex effort that brings important,

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Assoc. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences.

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6585-9340>

abdulhanunlusoy@gmail.com

Cite as/ Atıf: Ünlüsoy, A. (2025). Seküler bir teoloji mümkün müdür? Din dışı teolojik yaklaşımların anlamı üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies - Religion*, 20(3), 1487-1502. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.81224>

Received/Geliş: 30 July/Temmuz 2025

Accepted/Kabul: 25 September/Eylül 2025

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2025

Checked by plagiarism software

productive, but also dangerous transformations to the field of theology. So, can a type of theology that positions itself in a secular manner in the field of theology contribute and benefit the field of theology? It is possible to answer such a question positively. Because secular theology, as a type of theology, also has the critical and critical aspect that every type of theology should have. Secular theology, with this critical and critical aspect it possesses, requires a serious and unprejudiced approach to the field of theology, to review this field again and again and to focus on situations that do not go well. Such an effort is also important in terms of bringing a continuous interest to the field of theology and keeping this field alive and vibrant. This study is an attempt to address the possibility of a secular theology, its conceptual and terminological expansions in the field of theology, and its advantages and disadvantages.

Structured Abstract: The aim of theology, a discipline focused on the religious field, is to approach the religious field with a critical attitude. Such an attitude draws attention to contradictions or inconsistencies in the religious field and tries to direct a revision in accordance with the authenticity of the religious field. However, there is a fine line in the revision of the religious field. Because such an effort is expected to preserve the authenticity of the religious field until the end. However, as in any external intervention in the religious field, there is always a danger of the religious field being corrupted in theology.

With all this, theology is a discipline directly related to human cultural elements and is affected by the cultural situation of the age in which we live. Theology is shaped according to the tendencies of the age in which we live. It confronts the problems brought to the agenda by these tendencies. It tries to give theological answers to the questions that the people of the age in which we live ask about theological field. The diversity of theological answers given to these questions is also the reason for the emergence of different theological approaches.

This study will attempt to address the subject of “secular theology”, which can be considered as one of today’s current types of theology. As with other types of theology, a secular theology is understood as a theological endeavor that takes place with the people of our age, their perception of religion, and the philosophical, scientific, and cultural tendencies of this age. As its name suggests, a secular theology investigates the possibilities of a philosophical theological endeavor that takes place completely on a plane of immanence, without resorting to the concept of transcendence or an afterlife belonging to the religious field, independently of the religious field. In this form, secular theology claims to use the critical philosophical attitude in the religious field to the fullest with all its possibilities. With this claim, secular theology strives to discuss theological issues on an ontological and philosophical basis, in addition to the religious character of traditional theologies. By carrying this attitude to philosophy, it also voices the idea of transcending metaphysics and even the philosophical thought taking on a theological appearance. Such a situation has brought about radical transformations in both theology and philosophy.

Considering the religious field as centered on secular theology can lead us to some new and even productive results in this field. However, a secular theology may at first glance evoke an oxymoronic concept. Because there is a contradiction in both talking about secularity and dealing with the religious field and the concepts belonging to this field. However, the basis of this theology, which has emerged as a secular, immanent and in this sense centered on philosophical endeavor, is a skeptical attitude towards institutional religions and the metaphysical field in today's world. The people of a secular world shaped by concepts such as individuality and freedom in the human field under the influence of the deterministic, mechanistic and materialist worldview after modernism are reluctant to be attached to institutional religions that refer to an afterlife. As a result of this, we witness the emergence of some efforts that claim to give new meaning to life, along with the decrease in the sense of belonging to institutional religions. Secular theology is the product of such an environment. Secular theology is a type of theology that is realized with reference to a worldly realm by approving this lived world in a completely immanent manner without resorting to the concept of transcendence or an afterlife in traditional theologies. In this type of theology, unlike traditional theologies, there is no commitment to a specific authority. All of the authority-centered dogmatic preconceptions of traditional theologies are rejected. As a result of this, secular theology tries to remain on a philosophical ground while addressing theological issues. Unlike traditional theologies, it tries not to approach these issues from a belief and institutional religion-centered perspective. Again, secular theology addresses theological issues by focusing on the immanence of a human world independent of these concepts, rather than on concepts such as God, revelation, and the sacred that traditional theologies do, which belong to institutional religions. While traditional theologies glorify the

transcendent and sacred, secular theology is an attempt to seek sacredness in the non-sacred. Secular theology tries to seek the value of life, the meaning of life, from an immanent perspective.

Based on what has been stated above, it can be said that such a theology provides new openings in the field of theology. For example, a secular theology adopts a more independent, freer, more critical and more radical philosophical attitude compared to traditional theologies. Such characteristics of secular theology also bring about a productivity in the field of theology. In this sense, secular theology contributes to the development of new concepts and terminologies in the field of theology. In addition, it paves the way for new and different theological orientations in the field of theology. In a sense, it brings the field of theology into harmony with the conditions of the time and contemporary philosophical tendencies. Moreover, secular theology contributes to the more objective investigation and explanation of theological issues in a philosophical context. With theology becoming more practical and approaching the world of experience, the emphasis on immanence paves the way for theology to become an effort that sheds light on daily life. A secular theology offers the promise of vitality in the field of theology by drawing attention to the stagnation of religious interpretations based on institutional religion and religious dogmas, by attaching traditional theologies to transcendence and authoritarian religious structures.

Keywords: Philosophy, Philosophy of Religion, Theology, Secular Theology, A/theism.

Öz: Bu çalışma, teoloji alanında oldukça yeni hatta heyecan verici bir gelişme olarak alınabilecek seküler teoloji hakkındadır. Seküler teoloji, bir yönü bizzat felsefenin kendisini diğer yönü ise teolojik alanı ilgilendiren iki temel önemi haizdir. Bu iki temel alanda geleneksel yaklaşımları aşarak onlardaki bir dönüşüm durumunun sonucudur. Bu alanlardan ilki felsefe alanıdır. Seküler teoloji, felsefeyle teoloji arasındaki ilişkinin yeniden ve başka bir türlü düzenlenmesinin bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü bu tür bir düzenlemeyle geleneksel felsefeye tamamen teolojik bir görev yüklenmiş hatta felsefenin tamamen teolojiye dönüşmesi gerektiği iddia edilmiştir. Burada felsefi gayret, bütün bir aşkınlık biçimlerinin ve bir öte dünya fikrine bağlı kavramların yüklerinden kurtularak tamamen bir içkinlik düzlemi içinde yaşamın ve dünyaya bağlanmanın bir yolu olarak görülür. Ve bu yolda felsefe, yaşamı ve dünyayı bahsi geçen içkinlik düzlemine bağlı kalarak teolojik açıdan bir anlamlandırma gayreti olarak anlaşılır. Böyle bir gayrette felsefe ile teoloji arasındaki ilişki farklı bir biçimde kurulup felsefi gayret yeniden tanımlanmaya çalışılır. Geleneksel yaklaşımların aşılıp köklü değişimlerin yaşandığı iki temel alandan diğeri teoloji alanıdır. Bu alanda geleneksel teolojilerin yaşamın ötesinde konumlanan bir aşkın fikrine bağlı olarak dünyayı yorumlamalarından vazgeçilmeye çalışılır. Çünkü böyle bir dünya yorumu, bir öteye bağlanma durumunun bir sonucu olarak dünyayı değersizleştirir, aşkın bir ideal ufkunu benimseyerek de yaşamı ıskalama durumunu gündeme getirir. Bu iki alandaki bahsettiğimiz değişimler, bu çalışmanın konusu olan teoloji ve felsefenin bir birlikteliğiyle dünya ve yaşamı yeni ve farklı bir biçimde yorumlama gayretlerini gündeme getirmiştir. Bu gayretlerden teoloji alanıyla ilgili olanı şudur: Teolojinin; tamamen içkin, felsefenin olanaklarıyla her tür dini gelenek ya da kabul edilmiş aşkın Tanrı fikrine bağlı olmaksızın gerçekleştirilmesinin mümkün olup olmaması. Böyle bir anlayışın özellikle teoloji alanında radikal sonuçları meydana getireceği oldukça açık bir durumdur. Dolayısıyla günümüz dünyasının, bu bağlamda gerçekleşen seküler bir teolojinin imkânının oldukça yoğun bir biçimde tartışıldığı bir zaman dilimi olduğu söylenilebilir. Yani seküler bir teoloji, günümüz akademik dünyasının felsefi bağlamda karşılaşılan son dönem ilgi alanlarından biri haline gelmektedir. Bu bağlamda seküler teoloji, çağdaş felsefi eğilimlerin kavramsal ve terminolojik yardımını alarak teolojide yeni açılımlar, yeni potansiyellikler, yeni olanaklar arama denemesidir. Bu tür bir deneme teoloji alanında önemli, verimli fakat aynı zamanda tehlikeli dönüşümleri gündeme getiren karmaşık bir gayret olmak durumundadır. Peki, teoloji alanında kendisini seküler bir tarzda konumlandıran bir teoloji türünün teolojik alana bir katkısı ve faydası olabilir mi? Böyle bir soruya olumlu cevap vermek mümkündür. Çünkü her tür teolojinin sahibi olması gereken eleştirel ve kritik yöne, bir teoloji türü olarak seküler teoloji de sahiptir. Seküler teoloji, sahibi olduğu bu eleştirel ve kritik yönle teolojik alana ciddi ve önyargısız eğilmeyi, bu alanı tekrar ve yeniden gözden geçirerek yolunda gitmeyen durumlara yoğunlaşmayı gerektirir. Böyle bir gayret teoloji alanına sürekli bir ilgiyi gündeme getirerek bu alanın diri ve canlı tutulması açısından da önemlidir. İşte bu çalışma seküler bir teolojinin imkânını, teoloji alanındaki kavramsal ve terminolojik açılımlarını, avantaj ve dezavantajlarını ele alma denemesidir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Din Felsefesi, Teoloji, Seküler Teoloji, A/teizm.

Giriş

Teoloji, bir disiplin olarak dini iddiaları ele alıp bu alandaki çelişki ya da uyumsuzlukları açığa çıkarmaya çalışan özünde bir din eleştirisidir. Amacı, dini inancı dile getirmek olduğu kadar onu eleştirel anlamda revize ederek yönlendirmeye çalışmaktır. Bu açıdan teolojik önermelerin deskriptif değil normatif olduğu söylenir. Çünkü teolojik bağlamdaki önermeler, açıklama ya da tanımlamaya dayanan önermeler değil doğru-yanlış kategorilerine ait önermeler sınıfına aittir. Böyle bir tartışma, teoloji disiplininin dini bir karakter mi yoksa felsefi bir karakter mi taşıması gerektiği şeklindeki kadim problemin de sebebidir. Bu probleme ilaveten teolojinin dini alanın otantik yapısına dışarıdan yapılan rasyonel bir müdahale olarak dini alana etkileri de tartışılmıştır. Çünkü bütün bir din bilim çalışmaları, din felsefesi de buna dâhildir, çoğulcu bir dışarıdanlığı zorunlu olarak gerektirir. Çünkü dini alana her tür müdahale dolaylı da olsa dini alanı etkiler. Bu eleştirilerden “dinin hakikati” ile “dine yönelik, din hakkındaki hakikatler” arasında bir ayrım yaparak kurtulmayı (Smart, 2015, ss. 4-5) deneyebiliriz. Ama durum her ne olursa olsun teoloji, bir disiplin olarak bir kurumsal dini yapı ya da “kilise” merkezli gerçekleşen bir faaliyettir. Bu açıdan teolojik alanda eleştirel felsefi bir tutumun sınırları, faydası dini alanın otantik yapısı açısından son derece önemlidir.

Teoloji, dini fenomenle ilgili bir disiplin olarak, bu fenomenin ilgili olduğu bütün kavramları ele alan son derece geniş bir disiplindir. Teolojinin bu genişliğine insanın kutsalla ilgili bütün yönelimleri ve bu yönelimlerle bağlantılı olan her şey girer. Dolayısıyla, teoloji disiplini, aslında yaşanan zaman diliminin insani ve toplumsal bütün konuları ve bu konulara ait alanların bütün unsurlarıyla doğrudan ilgilidir. Bununla birlikte teoloji yaşanan dönemin bilimsel, felsefi, epistemik ve dünya görüşleriyle ilgili eğilimlerle de doğrudan ilgilidir ve bütün bunlardan etkilenir (Ünlüsoy, 2021, s. 396). Şunu söylemeye çalışıyoruz: Teolojinin yaşanan çağın insani toplumsal alanlarından ayrılma imkânı yoktur. Teoloji, yaşanan çağın eğilimlerine göre şekillenen, bu eğilimlerin gündeme getirdiği problemlerle yüzleşen, onlara teolojik açıdan cevaplar vermeye çalışan bir disiplindir (Eşmeli, 2014, s. 965). Dolayısıyla, teolojinin yaşanan çağla uyumlu, güncel ve dinamik bir disiplin olması elzemdir. Bu çalışmanın konusu olan seküler teoloji de yaşanan çağın güncel insanı, bu insanın dini alanla ilgili algısı, bu çağın felsefi, bilimsel ve epistemik eğilimleri temelinde gerçekleşen bir eğilim olarak alınabilir.

Yaşadığımız çağda kurumsal tarzda gerçekleşen ve inananlarından çeşitli taleplerde bulunarak onlara bir kurtuluş vaadi merkezli gerçekleşen din algısındaki bir bozulmayı yaşamaktayız. Burada kurumsal dinlerin Tanrı tasavvurunda ya da kurumsal dinlerin inananlarına sunduğu Tanrı tasavvurundaki bir değişme gözlemlenmektedir. Kurumsal dini yapıların sunduğu antropomorfik özelliklerinden soyutlanmamış, her türlü ilahi sıfatlardan ayrı düşünülemeyen bir Tanrı anlayışından günümüzde bir uzaklaşma söz konusudur. Yani modern dönemlerin din ve Tanrı anlayışı, her türlü otoriter dini yaklaşımlardan ve kurumsal dinin politik söylemlerinin uzağında ve bunlara bağlı her türlü belirlemeleri istemeyen tamamen öznel olarak gerçekleşen bir din ve Tanrı tasavvurudur. Yaşanılan bu dönem, dine ve Tanrı anlayışına karşı hiçbir politik ve kurumsal belirlemeye itibar edilmeyen tamamen bireysel özgürlükler planında gerçekleşen bir dini tavır hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemlerde din ve Tanrı anlayışı, kişisel alan ve bu alanın felsefi ve düşünsel anlayışına terk edilmiş durumdadır. Böyle bir ortamda gerçekleşen teolojik gayretler de kurumsal dini yapıların uzağında tamamen düşünce ve felsefenin imkânlarıyla gerçekleşen bir gayrete dönüşmüştür. Özellikle felsefede meydana gelen son dönemdeki tartışmaların da bunu tetiklediği söylenebilir. Postmodern düşünce biçimlerinin etkisiyle özellikle akıl, objektiflik, nesnellik, genel geçerlilik gibi epistemik alanlardaki tartışmaların sebep olduğu radikal değişimlerle felsefede, metafizik alana yönelik bir ilginin arttığı gözlemlenmektedir. Metafiziğe artan ilgiyle birlikte felsefenin imkânları, tamamen metafizik alanın ilgilerine tahsis edilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak yaşadığımız dönemlerde teoloji ile felsefe arasında bir yakınlaşmaya şahit olmaktayız. Bu çalışmanın konusu olan seküler teolojinin başlangıç noktasının bu ilgililerle zirvesini yaşadığımızı gözlemlemekteyiz.

Yukarıda söylenenlerle bağlantılı olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz: Yaşadığımız şu günlerde herhangi bir dini inanca ya da kurumsal dini bir oluşuma ait olmadan tamamen seküler tarzda yapılan teoloji türlerinden de bahsedilmektedir. Bu tür seküler bir teoloji, teoloji alanına, felsefi ve eleştirel bir tutumun sınırları içinde kalarak yaklaşmayı denemektedir. Bugüne kadar teolojik alana yönelik sorulan sorulara inanç bağlamında cevaplar verilmesine karşı çıkan seküler teoloji, teolojik sorulara, inanç ya da dini alandan bağımsız olarak metafizik alandan hareketle felsefi açıdan cevaplar vermeyi deneme amacındadır. Dahası seküler gayret, teolojik soruların inanç bağlamında verilen cevaplarının yanlışlığından bahsederek inanç bağlamında verilen bu cevapların; felsefi, içkin bir düzlemde yanıtlanması gerektiği üzerinde durur. Çünkü aşkın yapılarla bağlı kalarak bir öte dünyaya referansla teolojik soruların yanıtlanmaya çalışılması, bu dünyanın ve yaşamın değersizleştirilmesine yol açar. Yaşama ve dünyanın canlı, dinamik yönüne bağlı kalınarak ancak bu dünyanın insanına tatmin edici teolojik cevaplar verilebilir. Yani günümüz teolojik gayretlerinin kurumsal dini inançtan ve aşkın, öte bir Tanrı kavramından bağımsız bir şekilde tamamen içkin bir biçimde felsefi imkânın potansiyellikleri içinde seküler bir tarzda gerçekleştirilmesi hem verimli hem de faydalı bir gayret olarak görülebilir. Çünkü teolojideki eleştirel tutumuna ilaveten canlılık ve dinamikliğin yanında üretken bir teolojik gayret, bunu gerektirir. Böyle bir teoloji türünün teolojik alana yapabileceği katkılar ya da dinin otantik yapısı açısından taşıdığı tehlikeler, akademik açıdan ele alınıp tartışılması gereken önemli konular arasındadır. Bu çalışma yeni, farklı, üretken bir teoloji türü olarak seküler teolojiye avantaj ve dezavantajları bağlamında yaklaşmayı denemektedir.

Teolojiye Felsefi Bir Geri Dönüş: Bitiş ve Yeni Başlangıçlar

Felsefeyle teoloji arasındaki ilişki her gündeme geldiğinde dini fenomenin ele alınmasındaki eleştirel yönle ilgili bir problem daima gündeme gelir. O da şudur: Dini fenomenin bilimsel bir yöntemle ele alınması ne demektir? Yani teoloji tamamen akli, bilimsel bir eleştiri tarzı mıdır? Şüphesiz teoloji yapmakla dini fenomenin bilimsel yönden ele alınması arasında farklar vardır. Teoloji yapmak gerçek anlamda bir inancı/imanı dile getirmektir. Teolojik gayret, din bilim araştırmalarının elde ettiği materyali ikinci derecede kullanır. Din bilim araştırmaları ise teolojik araştırmaları, incelenen olgunun bir parçası olarak görürler. Yani teolojik gayrette olduğu gibi herhangi bir geleneğin araştırılmasının ya da tanımlanmasının o geleneğin bir parçası olması gerekmez. Dini alan fenomenolojik olarak çok yöntemli (polymethodic), çoğulcu ve sınırları kesin olarak belirlenmemiş bir alandır. Bu anlamda teoloji ile din bilim araştırmaları birbirine rakip iki alan olarak değil de birbirine veri sağlayan iki gayret olarak alınmalıdır (Smart, 2015, ss. 7-8). Yani teoloji, diğer herhangi bir sosyal teorinin olduğu kadar dünyayla ve yaşamla ilgilidir. Bu alanlara ait gelişme ve teorilerden doğrudan etkilenir.

Yukarıda ifadesini bulan tartışmaları metafiziksel bağlama çekerek meseleyi felsefi açıdan ele aldığımızda durum daha karmaşık hale gelir. Metafizik, var olanların en tümel ve ilk ilkeleri temelinde Varlığın düşünülmesi demektir. Bu tanıma göre metafizik, zorunlu olarak bir ontolojiyi gerektirir. Teoloji ise bütün var olanların üstünde yer alan en yüksek ilke olarak Varlık'ın düşünülmesidir. Meseleye bu söylenenler açısından yaklaşıldığında teoloji ile felsefe arasındaki ilişkinin karmaşıklığının sebebi ortaya çıkmış olur. Çünkü teolojik sorulara felsefi, metafizik alandan hareketle cevap verilmesi gerekir. Oysa teolojik açıdan sorulan sorulara bugüne kadar hep inanç ya da dini alanda kalınarak cevaplar aranmaya çalışılmıştır. Fakat buradaki sorular, inanç ya da dini açıdan değil de bu ikisinin dışındaki felsefe temelinde sorulan sorular olarak görülmeli ve cevaplar da felsefe merkeze alınarak verilmeye çalışılmalıdır. Hatta teolojik soruların felsefeyi bir kenara koyarak salt bir inanç yaklaşımıyla yanıtlanmaya çalışılması da oldukça yanlış bir durumdur (Kılıç, 2019, ss. 112-113). İşte bütün bu gerekçeler bu çalışmanın konusu olan seküler teolojinin ilk başlangıç noktası olarak alınır. Bu da temelde dini bir gayret olarak alınan teolojinin tamamen felsefi imkânlara indirgenerek ele alınmasıdır. Seküler bir teoloji, dini alanı dışlayarak aşkın ve öte kavramlarına başvurmaksızın tamamen bir içkinlik düzlemindeki teolojik bir gayretin imkânlarını araştırır. Seküler teoloji, bu yönüyle kendisinin teolojinin eleştirel bir tutum olmağıyla

uyumluluğunu iddia eder. Bu teoloji türüne göre, geleneksel teolojiler dini karakterlerinin yanında ontolojik ve felsefi bir zemindeki tartışmalara dâhil olmuştur. Hatta teolojideki bu tutum felsefi alandaki yansımaları daha radikal bir biçimde bulmuştur. Günümüz felsefesinde metafiziğin aşılması hatta felsefi düşüncenin teolojik bir görünüme bürünmesi gerektiği fikri, hep bu eğilimin bir ürünüdür. Bu gibi düşünceler metafiziğin aşılmasını olmasa da en azından teolojik anlayışın tamamen felsefi bir merkezde ele alınmasını dillendiren bazı radikal değişikliklerin önünü açmıştır. Bu çalışmanın konusu olan seküler teoloji de bunlardan biri olarak değerlendirilebilir. Seküler teoloji, bu eleştirel yönü radikalleştirerek, teolojinin dini karakterine mukabil ona ontolojik, felsefi bir bağlamda gelişen yeni bir gayreti ilave etme amacındadır.

Dini alanın yukarıda bahsi geçen eleştirel bir tarzda ele alınmasına, düşünce tarihinde sürekli temkinle yaklaşmıştır. Bu temkinin sebebi eleştirel bir tutumun dine verebileceği potansiyel zarar düşüncesidir. Fakat dinin mahiyetini araştırmakla dine zarar vermek birbirinden ayrılmalıdır. Asıl problem dini alan gibi otantik bir alanın bilimsel bir metodoloji merkezli eleştiriye tabi tutulup tutulamayacağıdır. Çünkü bilimsel metodolojiye ait birtakım hususlar buna engeldir. Dini alanın bilimsel metodoloji merkezli ele alınmasını engelleyen durumların başında dini alandaki duygusal yönün ağırlığı ve bu yöne bağlı etkilere verilen tepkilerin bilimsel metodolojilerdeki soğukluğa olan uzaklığı, yabancılığı gelir. Dini araştırmalardaki metodolojik problemlerde ortaya çıkan çatışmaların birçoğunun temelinde bu vardır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Dini araştırmalarda insani duygu ve tavırların tam olarak işin içine karıştırılmadan salt bilimsel bir tavırla dini alanın inceleme konusu yapılması yanlıştır. Bu yanlış, konumuz olan seküler teolojinin dışarıdan ve tamamen rasyonel ve felsefi gayreti için de geçerlidir.

Bu bahsedilen hususlar her türden teolojik gayretteki eleştirel tutumun kavramsal belirlemeleri açısından oldukça önemlidir. Zira her disiplin, kendi alanına ait bu alanın kendine has özelliklerine dikkat etmek durumundadır. Teolojik gayretlerin inceleme alanı da dini alan ve bu alana ait kavramlardır. Her şeyden önce dini alan ya da din fenomeni, organik bir sistemdir. Bu sistem kendini yatay olarak olduğu kadar dikey olarak da gerçekleştirir. Dini fenomenin ya da dinle ilgili kavramların, yatay ve dikey olarak gerçekleşen bu sistem içinde birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri bağlamında ele alınması gerekir. Mesela dini bir kavram olan Tanrı kavramı belirli bir dinde diğer başka kavramlarla (insan, âlem, yaratma v.b) ilişkisi açısından ele alınmalı, bu kavramlar hususundaki doktrin ya da ön kabullere atıfla gerçek manada anlaşılıp araştırılmalıdır. Yani Smartt'a katılacak olursak, dini kavramlarla birlikte bizzat dinin kendisi salt ve yalıtık bir biçimden çok belirli bir sistem içindeki ilişkisel ağlar etrafında anlaşılabilir. Bu ilişkisel ağ içerisindeki herhangi bir değişme ya da bozulma diğer her şeyin de değişme ya da bozulmasını gündeme getirir. Yani dini alanda basit, salt, tek başına bir kavram yoktur. Dahası dini alanda geçerli hakikat, gerçeklik, örtüşme teorisi gibi doğru-yanlış dikotomisi içinde işleyen belli mantık modelleri (Smart, 2015, ss. 24-25) de yoktur. Bu söylediğimiz şeyler dini alanın kültürel ve kendine özgünlüğünü gösterdiği gibi, bu alanın bilimsel alana ait metodolojik yaklaşımlarla kavrayıcı bir şekilde ele alınamayacağını da gösterir. Meselenin bizim açımızdan önemi ise şudur: Seküler teoloji, teolojideki genel bir dönüşümle teolojik alanı felsefi bir içkinlik düzleminde felsefenin potansiyellikleriyle ele alma iddiasındadır. Ama teolojik alanın, yıkımıyla birlikte radikal bir dönüşümünü de gündeme getiren bu gayret, fırsatlarının yanında mümkün tehlikelerinin de farkında olması gerekir.

Seküler Bir Teolojiye Doğru: Teolojinin Yapı Bozumu ya da Seküler Teolojinin İmkânı

İnanç alanı insanın anlam dünyası ile ilgili bir alandır. Bu alanda insan, insanın yaşamı, bu yaşam alanına ait kültürel öğeler ve bu öğelerin en büyük belirleyicisi olarak tarih oldukça etkin olgular olarak alınmalıdır. Bütün bunlara ilaveten yaşam alanındaki hâkim bilimsel, toplumsal, epistemik ve felsefi eğilimlerle kazanılan ve bunlara bağlı olarak gerçekleşen dünya görüşü ve bilinç durumları da bu hususta oldukça etkilidir (Aytepe, 2024, ss. 216-217). Günümüzde modernizm ve modernizmin bayraklaştırdığı birtakım kavramlardan bir geri dönüş gözlemlenmektedir.

Modernizmin ön plana çıkardığı rasyonel paradigmlar, günümüzde çökmeye başlamıştır. Bireysellik, özgürlük, arzuların koşulsuz gerçekleştirimi ve sekülerizm gibi kavramlar üzerinde günümüzde yeniden düşünölmeye başlanmıştır. Konumuzla ilgisi bakımından özellikle modern seküler kabullerin zararları tekrar ele alınmak istenmektedir. Sekülerleşmeyle birlikte dini alanın pratik açıdan değerdan düşürücü, aşındırıcı tavrına dikkat çekilmekle pratik alanın ayrılmaz bir parçası olan dini alana yönelik nötrleştirme (Derrida & Şerif, 2016, s. 42) tavrı günümüzde sorgulanmaktadır. İnsanın manevi yaşamından koparılarak onun bir akıl varlığı olarak görölmeginin olumsuzluğundan bahsedilmektedir. Böyle bir çaba, özellikle modern sonrası çağdaş dönemlerin teolojik yaklaşımlarının bir yeniden gözden geçirilmesi şeklinde belirlenmesine neden olmuştur.

Din, metafizik, Tanrı ve bütün bunlarla ilgili konular teolojik olarak insanlığın tarihi içinde en önemli konular olagelmıştır. Dahası bu konular, farklı dönem ve devirlerde farklı yaklaşım ve yorumlar etrafında değerlendirilmiştir. Yani yaşanan her çağda teolojik ve metafizik konulara dair zorunlu bir ilgi vardır. Bu ilgilere entelektüel teolojik ve metafizik ilgiler de dâhildir. Hatta her dönem teolojik ve metafizik ilgiler, yaşanan çağın entelektüel, bilimsel ve dünya görüşüne bağlı olarak gerçekleşir. Günümüz teolojisindeki hâkim manzara bir önceki dönemin olumsuz ve değerdan düşürücü tavrına karşılık nispeten olumlu ve bu alanlara akademik açıdan yer açıcı bir tavır gösterir. Buna sebep olarak bu alanlara epistemik bir yaklaşımdan çok birey ve toplumsal fonksiyonu açısından yaklaşılmasıdır. Dolayısıyla, günümüz dünyasında Tanrı, din, teolojik konulara bağlanmanın ne anlam ifade ettiğiyile ilgilenilmektedir. Tanrı var mı yok mu tartışmak yerine, Tanrı inancının hayatımızda ne anlama geldiği düşünölmektedir. Böyle bir tavır bünyesinde epistemik, ontolojik problemlerin ötesinde teolojik, metafiziksel ve manevi/spiritüel tartışmaları da barındırır. Böyle bir tavrın olumlu ve olumsuz yönleri bir kenara teolojik alanda da birtakım yenilikleri ve dönüşümleri de beraberinde getirdiği doğrudur.

Günümüzdeki etkin teolojik manzara, metafiziğe duyulan büyük orandaki şüpheye rağmen özellikle akademik çevrelerde asla metafizikten tamamen kopulamamasıdır. Bu durum akademik çevrelerin, metafizik spekülasyonlarla birlikte teolojik konulara ilgisinin artmasına neden olmuş (Polat, 2022, s. 195) hatta bazı çevrelerde metafiziğin felsefe yoluyla aşılmasını bile gündeme getirmiştir. Felsefi düşüncedeki bu metafiziği aşma teşebbüsleri bile teolojiye tekrar dönüşü imleyen özünde teolojik bir dönüş olarak da yorumlanabilir (Roberts, 2016, s. 147). Bu hususun bizim meselemizle doğrudan ilgili olan yönü şudur: Böyle bir teolojik dönüş, bünyesinde teist gayretleri olduğu kadar seküler hatta a/teist görüşleri de barındıran bir gayrettir. Bu anlamda günümüz teolojisi Deleuze'un ifadesiyle "... teist ve a/teist biçimleriyle içinde İsa'ya ait olanlarla Deccal'e ait olanların görkemli bir bedenini..." (Deleuze, 2015, s. 307) oluşturan bir teolojik yapı görünümündedir. Kısacası yaşadığımız bu çağda teoloji adeta yeniden keşfediliyor. Ona yeni ve genel anlamlar yükleniyor. Günümüzün dünyasında seküler hatta ateist düşünürler bile Tanrı ve dini inancın uzağında olmalarına rağmen, teolojiye yeni anlamlar yükleyip onu yeniden yorumlanmaya müsait bir yapı olarak görürler. Böyle bir gayrette metafizik, hayatı/dünyayı anlamlandırma, ona bağlanmanın bir aracına dönüşür. Bunun yolunu metafiziksel olarak somut hayata sıkı sıkıya bağlanmakta, üretmek, yaratarak yeninin her yeni icadında (Justaert, 2012, s. 71) bulmaya çalışır.

Bu tür bir teolojik gayretin ilk örneğinin Nietzscheci "Tanrı'nın ölümü" nosyonu olduğunu söyleyebiliriz. Haar'a göre Nietzscheci Tanrı'nın ölümü nosyonu felsefi anlamda muhteşem olduğu kadar dramatik bir olaydır da. Ama asla trajik bir olay değildir. Bu ölüm bize, yeni bir zaman diliminin başlangıcını gösterir. Yine Haar'a göre Nietzscheci Tanrı'nın ölümü, evrenin ve diğer bir dünyanın yaratıcısı olan metafiziğin Tanrı'sının ölümüdür. Nietzscheci ateizm daha çok yoğun bir biçimde kavramsallaştırılmış hatta evcilleştirilmiş metafiziğin Tanrı'sına bir karşı çıkıştır. Haar, metafiziğin böyle bir Tanrı'sı ile teolojinin kavramsal ağırlığından bağımsız olarak anlaşılabilir bir Tanrı ya da Tanrısallık/ulûhiyet arasında (Haar, 2005, ss. 82-83) ayrım yapar.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle Nietzscheci tutumun teoloji alanında seküler teolojik yaklaşımlar için bir başlangıç noktası olduğunu söyleyebiliriz. Bu da seküler bir teolojinin geleneksel dini teolojilerden farkını ortaya koyar. Yani seküler bir teolojinin dini ve muhafazakâr teolojilerden farkı, hiçbir otoriteye bağlı olmaksızın gerçekleşmesidir. Böyle bir teolojide hiçbir dogmatik ön kabulün sınırlaması olmadan özgür bir tavır hâkimdir. Seküler teoloji, önceden belirlenmiş hiçbir gündemin amaçları doğrultusunda gerçekleşmeyen felsefi kavrayış ve eleştirileri gündeme getirir. O, teoloji alanında dolaysız yanıtların dogmatik varsayımlarından uzak dinsel ve pastoral taahhütlerden kurtulan, bunlara bağlı endişelerden kopuk, açık bir sorgulama meydana getirir. Bu haliyle o yapıcı ve kısmen olumlu/pozitif bir teolojidir. Görevini bu dünyaya olan inancı revize etmeye yardımcı olacak teolojik kavramların yaratılması olarak belirler. Seküler teoloji önceki teolojilere saldıran, onlara tepki gösteren radikal bir teolojidir. Dinin anlamını seküler bir biçimde hayatın tamamına genişletmenin bir yolunu arar. Dinsel bir anlamı ya da kutsal olanı reddederek kutsal olmayanı tutkuyla onaylayarak kendi kutsallığını, kutsal olmayanın içinde arar. Bu haliyle bu teoloji türü, radikal bir teoloji olarak teolojik terimleri, güçleri, ifadeleri araştırmanın özgür teolojik yollarını araştırır (Simpson, 2012, ss. 51-52). Bütün bunları yaparken de herhangi bir dinsel biçimsel içerikten kendini ayrı tutmaya çalışır. Buraya kadar ifade edilenler geleneksel dini teolojilerden ayrı, onlardan farklı tamamen seküler tarzda gerçekleşen bir teoloji türünün başlangıcını ilan etmek için yeterlidir.

Yukarıda söylenenler ile bağlantılı olarak 21. yüzyıl, felsefi düşüncede yeni teolojik arayışların arttığı bir dönem olarak görülebilir. Bu açıdan çağdaş dönemler, felsefi anlamda çeşitli felsefi alternatiflerin sıkışıp kaldığı teolojik bataklıkları aşmanın yollarını arayarak klasik teoloji anlayışlarının, onların dışına çıkarak aşılmaya çalışıldığı bir dönemdir. 21. yüzyıl felsefede yeni başlangıçların icat edildiği, Aydınlanma ve modernitenin mirası olan enkazlardan kurtularak hem felsefi hem de teolojik yeni potansiyelliklerin harekete geçirildiği bir dönemdir (Albert, 2001, ss. 192-193). Bu gibi yeni felsefi dönüşümlerin teoloji alanına doğrudan yansımaları da seküler ya da teizm dışı teolojilerin imkânı şeklinde olmuştur.

Yukarıda ifadesini bulan teolojik dönemlere sebep yaşadığımız dönemlerin toplumsal, düşünsel ve kültürel dönüşümleridir. Sarup'un ifadeleriyle günümüz dünyası, epistemik kaygılardan uzaklaşıp ontoloji karşıtı bir duyarlılığın arttığı bir dönemdir. Burada bilgiden deneyime, kuramdan pratiğe, zihinden bedene doğru bir geçiş söz konusudur. Us ve ussal alandan bir kaçış (Sarup, 2017, s. 242) yaşanılan çağın genel karakteristiğidir. Dolayısıyla bu dönemde dünyanın nasıl tasarımılandığından çok onun nasıl deneyimlendiği önemlidir. Yaşanılan bu çağ, belirli bir dünya deneyiminin, yorumunun ya da dünyada var olmaya dönük eğilimlerin çokluğuyla karakterize edilir (Kevin J. Vanhoozer, 2003, s. 14). Böyle bir dünyada teoloji, din merkezli gelişen önceki teolojilerden farklı olarak deneyim, dünyada var olma ve bu varoluşu seküler bir biçimde anlamlandırma yolunu seçen seküler bir teoloji olacaktır. Böyle bir durumun günümüz bireysellik algısıyla yakın ilişkisi vardır. Genel kabul gördüğü haliyle bireysellik, şimdinin ya da yaşanılan anın bütün radikalliğiyle önceliği olarak anlaşılır. Geçmişle anın ya da bugünün ilişkisi aslında sadece imajların kurulması açısından değildir. Ama bu durumda geçmişin mevcut bir tarihsellik içinde alınma durumu ıskalanır. Burada geçmişin yaşanılan bir şimdi içinde eritilerek algılanması vardır (Sarup, 2017, s. 233). Dolayısıyla bütün bunlar deneyimin merkeziliği temelinde işleyen bir sürece gönderme yapar. Ama bu, geçmişin kazanımlarından bir mahrumiyete de yol açan bir durumdur.

Çağdaş dönemlerde yaşanılan bu seküler dönemin tarihin ve toplumun tamamen seküler bir biçimde anlaşıldığı bir dönem olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan "Tanrı'nın ölümü" nosyonunun "ötekilik" ya da "öteki"nin değerlendirilmesinin yolunu açtığını görürüz. Buradaki ölen Tanrı, klasik teizmde sunulan Tanrı'dır. Bu Tanrı her şeyin ilksel nedeni, nihai belirleyeni, nihai bir son, aşkın ve ebedi olarak anlaşılan Tanrı'dır. Bahsi geçen ölümle birlikte ölen şeyin yani Tanrı'nın; total mevcudiyetin yani onto teolojinin teolojik anlayışına dâhil edildiğini görürüz. Bir anlamda bu Tanrı, yeryüzüne indirilmiş bütün aşkınlıkların yıkımıyla birlikte içkin hale getirilmiştir (Winqvist, 2001, s. 27).

Dolayısıyla seküler teoloji, Aydınlanma kategorilerini kullanarak yapılan çözümlerin epistemolojik deontolojisine karşı akli sorgulayan bir gayreti ifade eder. Bu anlamda seküler teolojinin epistemik kararsızlığa olan yapıbozucumcu bir yakınlığından dolayı nihilistik bir yöne sahip olduğu söylenmelidir. Söylediğimiz gibi bu nihilistik yön, seküler teolojiyi epistemolojik olarak postmodern duyarlılığın epistemik kararsızlığına yaklaştırır. Dahası deneyimin merkeziliğinden hareketle buna zarar verecek belirli bir vahiy ya da metafizik formülasyonun ayrıcalıklı yerini reddeder. Seküler bir teolojinin temel iddiası şudur: Teolojik alanda herhangi bir söylemsel pratiği mümkün kılan koşullardan tamamen muaf olmak (Winquist, 2001, s. 28). Dolayısıyla seküler teolojik bir yaklaşımda geleneksel dini teolojilerle birlikte bütün bir teolojik alan bir metin üretimi etkinliği olarak alınır. Sonuç olarak seküler teoloji tamamen materyalist bir tarzda gerçekleşen toplumsal alanın tamamen entelektüel bir açıdan ele alındığı bir gayret olarak (Winquist, 2001, s. 29) alınmalıdır.

Seküler Teolojinin Avantaj ve Dezavantajları

Crockett'in de ifade ettiği gibi seküler teoloji ilk bakışta oksimoron bir kavramı çağrışıdır. Çünkü kutsal ve Tanrı gibi kavramlarla ilgilenmek, sekülerin karşıtı bir durumdur. Sekülerlik özünde teolojik kaygı ve çıkarılardan her türlü bağımsızlığı ifade eden genellikle din dışı durumlarla ilgilidir. Dolayısıyla "seküler teoloji" kavramı, birbirine zıt iki kavramı bir araya getiren oksimoronik bir kavramdır. Meseleyi felsefe açısından ele aldığımızda seküler kavramı, dine bir karşı olma ya da din dışı bir anlamdan ziyade dünyevi olana gönderme yapar. Aslında seküler kavramının kökü "saeculum" hem dinlerle hem de dünyayla ilgili yani seküler alanla ilgili bir kavramdır. Dinlerin de değerinin de içinde işlev gördüğü bir içkinlik dünyasını ifade eder. Oluş felsefelerinde olduğu gibi bu alan, yani içkinlik alanı, felsefi düşüncenin işlevini bulduğu bir alandır. Burada felsefi kavramların yaratımlarının koşulu olan bir düzlem vardır (Crockett, 2001, s. 2). Bu düzlem teolojik kavramların yaratımına olanak veren bir düzlemdir. Dolayısıyla, seküler kavramının imaları arasında aşkın ve öteki dünya fikrinin reddi ve dışlanması karşılık bu dünyanın içkin bir tarzda onaylanması vardır. Yani doğaüstü yerine doğal olan yaşam alanının topyekûn ön plana çıkarılması. Böyle bir tavrın bireysel alanda olduğu gibi, toplumsal alanla birlikte teolojik alanda da yeni kavramların yaratımı açısından önemi büyüktür. Bu anlamda sekülerlik dünyevilik anlamında dışarıdan insana müdahalelerden çok insanın bizzat kendi potansiyellikleri ve çabalarıyla rasyonel ve eylemsel yetenekleriyle ulaşılan kazanımları içerir (Crockett, 2001, s. 1). Ancak böyle bir tavır, insani pratik alanda her yönüyle rehberlik edici ve yönlendirici gücüyle birlikte dinin etkisinin kaybolmasına neden olur. Bu yönelimin temel nedeninin, geçmişte pratik yaşama getirdiği çözümleriyle en parlak zamanlarını yaşayan kurumsal dinlerle birlikte aşkın bir Tanrı inancının artık insanı tatmin etmemesi olduğunu söyleyebiliriz. Din ve Tanrı inancındaki mekânsal olarak dışarıda, metafizik ve manevi/spiritüel bir Tanrı anlayışı, yaşam alanının yukarısında ve dışarısında anlaşılacak insanların içkin dünyevi problemlerinin çözümünde artık çare olmamaya başlamıştır.

Yukarıda ifadesini bulan manevi alana yönelik eleştirel tavrın üzerinde biraz durulması gerekir. Çünkü bu negatif tavrın sorumlusu modern dünya görüşüdür. Temelde modern dünya görüşünün mekanist, determinist, materyalist ve düalist bir evren görüşü olduğu söylenilebilir. Bu tür bir tutumun teorik ve pratik yansımalarının yanında teolojik yansımaları da olmuştur. Teolojik alandaki yansımaları, insanın yaratıcılık ve özgürlüğüne yapılan oldukça fazla vurguya bağlı olarak (Batur, 2015, s. 187) insanın etki-tepki merkezli davranan bir arzu varlığı olarak anlaşılıp ruhani boyutunun materyalizm merkezli ihmal edilmesidir. Sadece insan kavramı değil bu dünya görüşü Tanrı kavramında da bir bozulmayı gündeme getirmiştir. Bilimin yükselişi, sebeplilik ilkesine bağlılık, evrenin mekanik ve determinist zorunlu bir düzen içinde anlaşılması mutlak güç ve kudret sahibi Tanrı anlayışını dejenere etmiştir (Griffin, 1989, ss. 33-34). Bu tarz materyalist ve determinist bir dünya görüşü insani alandaki tinselliğin kaybını gündeme getirmiştir. Bu dönemlerde son bir gayretle dini Tanrı'nın yerine metafiziksel bir Tanrı ikame edilmeye çalışıldığı görülür. Bu metafiziksel Tanrı'nın ikamesindeki başarısızlık bilim ve teknikteki gelişmelerin büyüyle

birleşince insanların din ve Tanrı kavramına yönelik bir antipati/hoşnutsuzluk geliştirmelerine (Williams, 2005, s. 155) neden olmuştur. Bu hoşnutsuzluk/antipati modern dünya görüşünün bir neticesi olarak modern bireyde bir kriz durumu meydana getirmiştir. Çünkü insanın tek boyutlu bir tarzda ele alınmasına bağlı olarak inşa edilen maddi, materyalist ve ilerleme merkezli anlaşılan insan, hiçbir kurtuluş fikrinden tatmin olmamaya başlamıştır. Bütün kurtuluş fikirlerine bir güvensizlik durumu etrafı kaplamıştır. Ancak özellikle son dönem gelişmeleri rasyonalite, evrensellik, objektivite kavramlarındaki değişimler, kuantum fiziği gibi yeni bilimsel ve toplumsal teorilerle birlikte epistemik kesinsizliğin ve bilinemezliğin güçlenmesi çağdaş insanın daha önce ihmal ettiği alanlara tekrardan yönelmesine sebep olmuştur (Griffin, 1989, s. 3). İnsanın manevi/spirituel alana tekrardan dönmesi gündeme gelmiş ve teoloji tekrardan eski yerini almaya aday olmuştur.

Modern dönemlerde teolojik konular, epistemik ilgilerin konusu yapılarak bir temsil fikri etrafında ele alınmış, Tanrı-din gibi kavramlarla birlikte teolojik alan bir nesne durumuna indirgenerek bir obje-nesne ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu durum teolojik alandaki problematik durumların başlangıcı olmuştur (Messinese, 2005, s. 8). Çünkü dinin ya da inancın herhangi bir konusunun epistemik bir nesneye temsil fikri merkezli dönüştürülmesi, oldukça yanlıştır. Yaşadığımız dönemlerde din, Tanrı gibi her tür teolojik kavramın politik söylemin temsil merkezli belirlemelerinden uzak öznel bir tasavvurun konusu olması gerektiği yaygındır. Bu alanlar her tür politik ve kavramsal belirlemelerden uzak bireysel tercih ve tatmin merkezli ele alınmaktadır. Ama burada bir tehlike vardır. Kişisel alanın denetimsiz keyfiliği. Bu düşüncelerin temelinde dinin ya da Tanrı'nın tamamen metafiziksel ve düşüncenin bir konusu olarak değerlendirilmesi olduğu gibi yapılan teolojinin karakteristiğini de tamamen felsefi düşüncenin belirlemesi vardır. Bunun en büyük sebebi Hristiyanlık gibi dinlerin sunmuş olduğu dünya görüşüne bağlı olarak Tanrı kavramında meydana gelen çözülme ve değişimlerdir (Berger, 2011, s. 161). Bütün bunların sonucu ise yeni ve farklı bir dönemin ortaya çıkması olmuştur. Bu dönemin bir diğer özelliği de dünyanın dini yorumlarının terkedilmesidir. Yani bu dönemde dünya, Tanrı gibi kavramlardan tamamen uzak seküler bir tarzda anlamlandırılmaya başlanmıştır. Bunun en önemli sebebi de insani özgürleşimin mutlak bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışılmasıdır.

Durum her ne olursa olsun günümüz teolojik düşüncesinde teolojiyi şekillendiren en başta gelen felsefi düşünüş şekli, her türlü temsil fikrinin bütün alanlardaki reddidir. Böyle bir düşünce biçimi Platonik bir tarzda işleyen idealize edilmiş ve ahlâki olarak belirleyici bütün aşkın varlıkların ikonik tarzdaki temsillerine başvuru biçimlerinin tamamını reddeder. Onlara meydan okuyarak aksiyolojik olarak gerçekleşebilecek bütün angajman koşullarının karşısında yer alır. Mutlağın kişisel bir yaratıcı ve bir yasa koyucu olarak algılanmasını reddeder. Böyle bir gayret, Platoncu temsil düşüncesinin tersine çevrilmesi olarak işleyen bir teolojik gayreti açığa çıkarır. Bu temsil mantığı karşıtlığı, ikonik bir Tanrı temsili olarak Hristiyanlıktaki İsa/Mesih karşıtlığı olarak anlaşılabilir. İsa/Mesih Tanrı'nın bir ikonu ya da imgesi olarak kabul edilmez (Shults, 2014, s. 25).

Zabala'nın altını çizdiği üzere yaşadığımız çağ, yorumcu eğilimlerin ağırlığının bütün alanlarda hissedildiği bir devirdir. Bu yorum merkezli eğilim rasyonalite merkezli işleyen toplumsal belirlemelerin yerini almıştır. Bu anlamda çağdaş kültür bir kaynaşma ve her anlamdaki bir diyalog kültürüdür. Bu dönemde din bu açıdan dogma karşıtı, sivil toplumla iç içe ve kol kola bir biçimde ele alınır. Din her tür dogmatizmin karşısında fonksiyonunu yerine getirerek toplumsal hayatı destekler. Dinin çağdaş toplumdaki özgün yanı budur (Zabala, 2009, s. 15). Dahası teolojik açıdan bu çağda dini reddeden ateizm ile bilimi reddeden teizm arasında da bir orta yol tutulur. Bu ikisi arasında tercih yapmayı zorunlu kılacak şartlar ortadan kalkmıştır. Bu alandaki klasik çatışmanın felsefi nedenlerine artık ihtiyaç duyulmaz. Sonuç olarak bu dönemde din ve Tanrı yeniden konumlanır. Yaşamın dışında konumlanan, hareketsiz Platonik bir Tanrı imajı terk edilir. Yeni konumlanan din ve Tanrı, "Tanrı'nın ölümü" merkezli buna bağlı sekülerizm ve felsefi niteliktedir. Ama Tanrı'nın ölümü bırakın bir son ya da bir yıkım olarak değil de bir başlangıç hatta teolojik anlamda bir muhafaza olarak gerçekleşir (Zabala, 2009, s. 10).

Dindarlığı gönülden bir bağlılık ya da bir tutku olarak tanımladığınızda, böyle bir bağlılığın temellendirilmesinin sürdürülmesinin ya da tersi inancın reddedilmesinin akli çıkarımlar ya da ampirik veriler üzerinde gerçekleştirilmesi düşünülemez. Çünkü burada koşulsuz bir bağlılık söz konusudur. Burada inancın varoluşsal bir dönüştürücülüğünü buluruz (Plant, 2013, ss. 284-285). Bu söylenenler bağlamında seküler bir teoloji imkânsız gibidir. Çünkü Tanrı hakkında konuşma, deskriptif tarzda işleyen tecrübi ve kanaate dayalı bir konuşmadır. Bu açıdan inançsız birinin teolojik söylemleri anlamsız bulunabilir (Murphy & Kallenberg, 2003, s. 26). Ancak seküler teoloji, inançsız birinin Tanrı hakkında konuşması değil, Tanrı ve belirli bir dine bağlı olmaksızın felsefi anlamda yaşamın anlamını aramak ve dünyaya olan bağlılıkla birlikte bir anlam arayışını ifade eder. Böyle bir gayret tamamen seküler ve ateist karakteriyle felsefi olarak teolojide yeni imkânları açan bir gayret olarak değerlendirilmelidir.

Dini alana karşı seküler bir tavır, özünde dine karşı hatta ona düşman bir tavır olarak bilinir. Dini alana karşı hatta ona düşman olan bir tavra ait bir teoloji yapma tarzının dini alana acaba herhangi bir katkısı olabilir mi? Bu soruya kısmen olumlu cevap vermek mümkündür. Çünkü düşmanlığı belirleyen en temel duygu hınç duygusudur ve hınç duygusu, her türlü otoriteye karşı bir durum olarak bilinir. Otorite karşıtı bir tutumun ise otorite temelli gerçekleşen dogmatik yapıların karşısında olması gerekir. Bu açıdan seküler bir teolojinin dine karşı negatifliğinde teolojik açıdan bir pozitiflik, pekâlâ bulunabilir. Mesela böyle bir teolojideki eleştirel ve kritik yön teolojik alana daha ciddi ve önyargısız eğilmeyi, bu alanları tekrar ve yeniden gözden geçirerek yolunda gitmeyen durumlara yoğunlaşmayı gerektirir. Yani seküler bir teolojide teoloji alanıyla sürekli bir ilgi durumu olur (Powell-Jones, 2016, s. 6). Teoloji alanındaki bu sürekli ilgi ise bu alanı diri ve canlı tutması açısından önemlidir.

Bir düşünme biçimi olarak teolojinin kötü bir talihi vardır. O da şudur: Kendi seçmediği koşullar üzerinde düşünme zorunluluğu. Aslında böyle bir talihsizlik düşünce tarihi için de geçerli bir durumdur. Bunu açık bir biçimde Aristoteles'ten günümüze felsefi düşünmedeki dönemsel değişimlerde de görebiliriz. Bu dönemsel değişimlerin izini, düşünmenin bilgeliğe yakın olduğu dönemlerden varoluş felsefelerine oradan bilinç ve dil felerine kadar her türlü felsefi eğilimlerde görebiliriz. Bütün bunlara nörobilim ve bilgi teknolojilerindeki gelişime bağlı etkiler de dâhildir. Çağdaş postmodern dönemleri çağdaşın eş anlamlısı olarak almak yanlıştır. Postmodern dönemlerin kendine has birtakım ayırt edici özelliklerinin olduğu doğrudur. Bu dönemler, düşüncenin nesnesinin değil imgesinin değişimi, kökten yeniden yapılandırıldığı dönemler (Winqvist, 2001, s. 27) olarak alınmalıdır. Bu değişimler teoloji alanında da yansımalarını bulur. Bu dönemde kendini gösteren seküler teoloji de bir okul görünümünde ortaya çıkmaz. Daha çok bir öneri, bir kavram çokluğu, yaratıcı bağlantılar kurma amacındaki bir hareket olarak teolojideki yeni bir telos (Crockett, 2001, s. 6) olarak görülmelidir.

Bu haliyle seküler teoloji, teoloji alanındaki yeni ve heyecan verici bir gelişme olarak alınmak durumundadır. Özellikle teoloji ile felsefe arasındaki ilişki yeniden düzenlenmekte hatta felsefenin tamamen teolojiye dönüşmesi gerektiği fikri dillendirilmeye başlanmaktadır. Bu bağlamda felsefi gayretin belirli bir aşkınlık yapısından uzak tamamen içkin bir alanda bu alanın kavramlarıyla yaşamı ve dünyayı felsefeye anlamlandırma ülküsünde olması gerektiği söylenmektedir. Teoloji alanında ise geleneksel teolojilerin yaşamın ötesindeki aşkın bağımlılığın yükleriyle dünyayı değersizleştirmesinin çaresi olarak çağdaş insanın anlam arayışına felsefenin bir cevap arama görevi üstlenmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

Bu bağlamda seküler teolojinin amacı, teolojinin felsefe tarafından bir yönüyle muhafazakâr bir biçimde sahiplenilmesidir. Yine seküler teolojinin amaçlarından bir tanesi çağdaş felsefi eğilimlerin kavramsal ve terminolojik yardımını alarak teolojide yeni açılımlardaki potansiyel olanakları kullanmasını denemektir. Seküler teolojinin bahsedilen bu amaçları çok önemli, nispeten

verimli ama aynı zamanda da çok ciddi dönüşüm ve söylemleri gündeme getiren karmaşık bir gayrettir (Crockett, 2001, s. 4).

Çünkü böyle bir gayrette seküler ile kutsal olan diyalektik bir uyumlulukla bir yan yana olma durumunu yaşarlar. Seküler henüz seküler olmayana kutsal ise henüz kutsal olmayanla bir yan yanalık durumunu yaşar. Sekülerden daha kutsal kutsal olandan da daha seküler hiçbir şey yok gibidir. Burada her iki kavram da iç içedir. Bu iki kavramın her ikisi de birbirlerine aittirler. Yani kutsal ile profan ayrımında kutsal, profan olmayana profan ise kutsal olmayana karşılık gelir (Vahanian, 2001, s. 14). Yani anlatmak istediğimiz seküler teolojide kavramsal bir yapıbozum vardır. Kutsal ve seküler kavramı geçmişin pozitivist eğilimlerinin dışındaki bir yaklaşımla anlaşılıp değerlendirilirler. Burada seküler kavramı, geçmişten kurtuluşun yeni bir ideolojisi ya da babanın dini mirasını reddeden savurgan bir oğul gibi anlaşılmaz. Kutsal ile seküler birbirlerinden ayrılmaz bir biçimde ele alınırlar. İki kavram birlikte ele alınır. Hayat, yaşam kutsal ve seküler kavramları etrafında bir birliklilik içinde akmaktadır (Vahanian, 2001, s. 10). Kutsal ile seküler diyalektik bir uyumla yan yana olma durumunu yaşar.

Teolojik alanda teologlar tarafından yürütülen kadim tartışmalardan ilki belki de en önemlisi, bu alanda hareket noktasının din mi felsefe mi, akıl mı vahiy mi olduğu yönündedir. Seküler bir teoloji bu bağlamdaki bir başlangıcın din ya da vahiy olmasının karşısındadır. Çünkü bunlar seküler teolojide Tanrı, din ve bütün bunlarla ilgili kavramlar, bunlara bağlı teolojik perspektiflerin dışındaki bir perspektiften ele alınmaya çalışılır. Seküler teoloji, hareket noktasını din, Tanrı gibi kavramlardan alırsa ya da teolojide bunlardan faydalanırsa yaptığı teolojinin bunlara boyun eğme tehlikesiyle karşılaşacağı için bu durumu reddeder. Dolayısıyla seküler teoloji özünde felsefe ve akıl merkezli bir gayret olarak geleneksel din, Tanrı ve bunlara bağlı teolojilerdeki yeniden inşa ya da bir yapılandırma durumuna bağlı yeniden bir revize olarak görülebilir (Simpson, 2012, s. 51). Bu nokta çok önemlidir. Çünkü seküler bir teoloji, geleneksel dini teolojilerin iki ana kavramına müracaat etmedikçe teolojik bir gayret olarak kabul edilmez. İlki kurtuluş kavramıdır. İkincisi ise aşkınlık kavramıdır. Seküler teoloji bu iki kavrama yeni bir perspektifle atıfta bulunur. Ama her ikisinde de bu atf ampirist ya da bir içkinlik düzleminin yeni bir yorumunu gerektirir. Bu iki kavram seküler bir teolojide içkin bir metafizik içinde yeniden düşünülerek bunlarla ilgili kavramlar manevi, teolojik ve metafizik açıdan yeniden yorumlanıp yeniden düzenlenir. Aslında bu durum yeniden düzenlemenin ötesinde bunların içkinlik düzleminde yeni bir keşfini içerir (Justaert, 2017, ss. 370-371). Bu keşif de bütünüyle geleneksel yorumların dışındadır.

Günümüz felsefesinde olduğu gibi günümüzün çağdaş seküler teolojilerinde de teolojik tartışmalar içkin bir yaşam teolojisi merkeze alınarak düşüncenin dinamik ve eyleme dönük yapısından hareketle felsefenin yeni ifade biçimleri gözetilerek yapılmalıdır (Justaert, 2012, ss. 9-10). Böyle içkin referansları bir kenara bırakan bir teolojik gayrette dolayımaya başvuran, mantığın soyut hareketinden uzaklaşıp pratik yaşama odaklanılır. Böyle bir teolojide epistemik anlamda Tanrı kavramının doğasına yönelik spekülasyon düzeyindeki sorular anlamsızlaşır. Mesele yaşam ve pratik bağlamdaki hareket düzeyinde, bu kavramın zihni etkileme, onu harekete geçirme potansiyeli açısından ele alınır (Deleuze, 2017, s. 31).

Günümüz seküler teolojilerinde dinin en temel kavramlarından birisi olan Tanrı kavramına yukarıdaki bakış açısından yaklaşma durumu oldukça yaygındır. Bir örnek vermek gerekirse materyalist, ampirist, ateist bir düşünür olduğundan şüphe duyulmayan Deleuze düşüncesinde Tanrı kavramı, ayırıcı bir tasımın a priori ilkesi olarak görülür. Tanrı kavramı dinamik yaşam alanı söz konusu olduğunda daha geniş bir gerçekliğin sınırlandırılmasına yol açan bir kavrama dönüşür. Böyle bir durumun alternatifini olarak da bu kavramdan şizofrenik bir tutumla vazgeçmek tavsiye edilir. Buradaki şizofreni durumunu patolojik bir rahatsızlığın ötesinde anlamamız gerekir. Çünkü Deleuzecü düşünceye ait şizofreni, ayırıcı sentezin gücünün olumsuzlayıcı tarzda gerçekleşen dışlayıcı ve kısıtlayıcı olmayan bir durumuna gönderme yaparak kapsayıcı ve içkin bir kullanıma (Deleuze &

Guattari, 2020, ss. 111-116-117) dikkat çekmesi açısından önemlidir. Bu noktada Deleuze düşüncesinin Tanrı kavramına sadece bir kavram olarak yaklaşmasına bazı noktalarda itiraz edilebilir. Çünkü Tanrı kavramı çok boyutlu ve insani alanın hemen her alanı ile ilgili bir kavram olarak alınmalıdır. Bu anlamda Tanrı kavramı, sadece mitolojik bir gerçeklik açısından değil, tamamen psikolojik bir tatmin, dua ve ibadetlere yansımaları da olan pratik ve kurumsal bağlamlarda da (Smart, 2015, ss. 24-25) ele alınması gereken bir kavramdır.

Yukarıda ifade edilenler seküler teolojinin problematik yönlerinden bir tanesinin de epistemik alan olduğunu gösterir. Bu alan aşkın bir alanın gerektiği gibi bilinip bilinmemesi ile ilgilidir. Burada aşkın, anlaşılabilirliğin asgari koşullarını sağlayamayarak dünyaya yönelimin tam sağlanamamasına neden olur ve buna bağlı bir yaşam alanının değerden düşürülmesi gündeme gelir. Teolojik gayretler genel formları içinde bu sorunu bir aşma çabasına sahip olsalar da bu kez de metod sorunu ile karşılaşılır. Çünkü aşkınlık bağlamında sürekli tartışılan bir konu vardır ki o da şudur: Aşkın paylaşılan bir insan deneyimi dünyasına endeksenerek tam olarak anlaşılıp anlaşılabilmesi. Dolayısıyla iddialı her teolojik gayretin yapması gereken ilk şey, içkinlikle aşkınlık arasındaki bu dikotomik ayrımı içkinlik lehine bozmak olmalıdır. Bu durum, özünde teolojik düşüncedeki seküler bir bileşenin zorunluluğunu ortaya çıkaran bir durum (Crockett, 2001, s. 3) olarak anlaşılmalıdır. Sonuç olarak seküler bir teolojinin teolojideki çağdaş eğilimlerin bir sonucu olarak ve geleneksel teolojilerdeki aşkın alanda meydana gelen epistemik problemleri bir aşma denemesi olarak alınması gerekir.

Sonuç

Günümüz dünyasında özellikle akademik çevrelerde metafizik alana yönelik bir şüphe durumu hâkimdir. Metafizik alandaki etkin bu şüphe durumuna rağmen teolojik alanda ise bir ilgi durumunu müşahade ederiz. Teolojik alanda, metafiziğe duyulan şüpheyne rağmen bu alana karşı yeni ve farklı bir dönüş eğiliminin yoğunluğu görülür. Çağdaş dönemlerin bütün bir metafizik spekülasyonlardan yüz çevirip teolojik konulara ilgisinin artması ya da böyle bir teolojik dönüş, ilginç bir durum olmaktadır. Çünkü bu dönemde felsefeye biçilen rol de bu konuyla ilgilidir. Bu dönemlerde felsefi gayretin amacı, metafiziği aşma olarak belirlenmiştir. Bu hususla bağlantılı olarak teolojik alana dönüş de bu düşünceler eksenli gelişen bir durumdur. Çünkü bu düşüncelere bağlı olarak teolojideki genel eğilim, teolojik konuların felsefi sınırlar içinde ele alınıp tartışılması şeklinde gelişmiştir. Bu tür gayretler temelde teolojiye yeni bir dönüşü imlediği gibi aynı zamanda teolojinin felsefi anlamda yeniden ve farklı bir biçimde keşfedilmesini de gündeme getirmiştir. Aslında burada olan metafiziğin üstlendiği rolü teolojik anlamda felsefi gayretten beklemek, felsefe sayesinde yaşamı, hayatı, dünyayı onun verdiği imkânlarla anlamlandırmaktır. Böyle bir gayret elbette geleneksel teolojik anlayışın dışında tamamen felsefi bir motivasyonla gündeme gelen bir gayret olmak durumundadır. Geleneksel ya da dini teolojilerde bir öte dünya fikrine başvurarak aşkın bir Tanrı ya da aşkın bir figürden hareket ederek yapılan yorumlar yerine böyle bir teoloji tamamen içkin ve somut hayata felsefe yoluyla bağlanmanın bir yolu olarak görülmektedir.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle geleneksel ve dini teolojilerin teoloji yapma tarzından farklı, onların endişelerini duyduğu (Tanrı, din, vahiy vb.) birtakım kavramlardan bağımsız tamamen felsefi bir gayretle gerçekleşen bu tür teolojiler “seküler teoloji” ismiyle ifade edilmeye çalışılır. Seküler teolojinin genel karakteristiği her türlü dini teolojinin teoloji yapma tarzından kendini ayırmasıdır. Bu haliyle seküler teoloji son derece özgün ve kurumsal dinlerden bağımsız teolojik bir tavrı benimser. Bu tavrın en belirgin özelliği, eleştirel bir tutumun benimsenmesidir. Seküler teoloji, teoloji alanında felsefi bir kavrayışla radikal eleştirel bir tutumu tercih eder. Diğer bir karakteristik özelliği ise dogmatizmden uzaklıktır. Seküler teoloji, kendini dini alana bağlı her tür dogmatik varsayımlardan uzak olarak konumlandırır. Yine seküler teoloji, bu tür varsayımlara bağlı endişelerden tamamen kopuk açık bir sorgulamayı, kendine metodoloji olarak seçer. Seküler teoloji bu açıdan kendi görevini dünyaya olan teolojik inancı revize etmek şeklinde tanımlar. Bunu

gerçekleştirmek için de felsefi olarak gerçekleşen bir teolojik tutuma bağlı yeni teolojik kavramlar türetmeye çalışır. Sonuç olarak seküler teoloji, geleneksel dini teolojilere tepki gösteren hatta onlara karşıt bir teoloji türüdür. Bunların aksine seküler teoloji, radikal felsefi bir tutumu benimser. Seküler teolojinin hedeflerinden bir tanesi de dinin anlam ve içeriğini tamamen seküler bir biçimde hayatın tamamına genişletmektir. Bu hedefi tam anlamıyla gerçekleştirmeye çalışan seküler teoloji, kutsal olanı kutsal olmayanın tamamen içkinliğinde arayan bir gayrettir.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle seküler teolojinin, dini alandaki eleştirel tavrın felsefi açıdan radikalleşmesi olduğu rahatlıkla söylenilebilir. Böyle bir felsefi radikalleşmenin sonucu olarak teoloji, dini bağlamda belirli bir inanç merkezli değil de daha çok felsefi ve ontolojik bağlamlarda gerçekleşen bir disipline dönüşür. Böyle bir teolojinin genel karakteristiğini ise içkinlik ve bu içkinliğe bağlı yaşamın ve hayatın dinamik bir bağ içinde ele alınmaya çalışılması oluşturur. Teolojideki böyle bir anlayışın dini alan açısından elbette eleştirilen hususları vardır. Seküler teolojiye yönelik ilk ciddi eleştiri, dini alan gibi coşkusal ve duygusal bir alanın her türlü dışarıdan yapılan müdahalelere karşı göstereceği dirençtir. Çünkü dini alana yapılan bu dışarıdan müdahaleler, onun gerektiği gibi ele alınıp incelenmesinin önündeki en büyük engeldir. Dini alanın otantikliğinin korunması açısından en büyük tehlikelerden birisi de dine yapılan bu dışarıdan müdahalelerdir.

Ama durum ne olursa olsun dini alan, pratik yaşama dönük bir alandır. Din fenomeni ile ilgili her disiplin, dini alanın bu yönüne dikkat etmek durumundadır. Teoloji de bir disiplin olarak dini alana dönüktür. Din fenomeniyle ilgili bir disiplin olarak teoloji, diğer herhangi bir sosyal teorinin olduğu kadar dünyayla ve yaşamla ilgilidir. Bu alanlarla ilgili olan gelişme ve yeni teorilerden etkilenir. Seküler teoloji, bu bağlamda, felsefe ve metafizik anlayışlardaki oluş ve yaşama vurgu yapan eğilimlerin bir sonucu olarak gündeme gelir. Yani seküler teoloji, metafizik sorulara geleneksel teolojilerin inanç merkezli verdiği cevapların yerine bu sorulara tamamen felsefi açıdan cevap vermenin yollarını arayan bir teoloji biçimi olarak gerçekleşir.

Seküler teolojiyi ortaya çıkaran sebepler çok çeşitlidir. Ama bu sebeplerin en önemlilerinden bir tanesi klasik teizmin Tanrı anlayışının ve buna bağlı kurumsal dinlerin inanç sistemlerinin artık günümüz insanlarını tatmin etmedeki zayıflığıdır. Çünkü kurumsal dinler ve teizmin inananlarına sunmuş olduğu klasik Tanrı kavramı, artık günümüzde pratik hayatın genel meselelerini çözmede yetersiz kalmaktadır. Buna ilaveten bu dünyanın ötesindeki aşkın bir Tanrı fikri ve bir öte dünya düşüncesiyle bu dünya değersizleştirilmekte yaşama ve dünyaya hak ettiği değer verilmeyip dünya sürekli hor görülmektedir. Aslında bu durum bir aşkınlık-içkinlik problemi olarak gündeme gelmektedir. Mekânsal olarak dışarıda yani yaşam alanının dışında ama yaşamı kontrol eden, sürekli emreden bir öteki olarak Tanrı, nasıl olur da içkin bir dünyanın problemlerinin çözümünde başarılı olabilir? İşte seküler teoloji, bahsi geçen bu aşkınlık-içkinlik problemini içkin olan lehine çözmeye iddiasındadır. Burada teolojinin felsefi bir metodolojiyle her türlü aşkınlık yapılarından uzak tamamen içkin bir tarzda gerçekleştirilmesinin yolları aranır.

Ancak yukarıda bahsedilen seküler teolojiye yönelik iyimser bir tablonun kolaylıkla hayata geçmesi oldukça zor bir durumdur. Çünkü aşkın alanın içkin bir tarzda, paylaşılan bir insani deneyimin sınırları içinde otantikliğinin bozulmadan gerektiği gibi anlaşılması, oldukça zordur. Dolayısıyla iddialı her teolojik gayretin yapması gereken şey, seküler teoloji için de geçerlidir. O da aşkın ile içkin arasındaki dikotomik ayrımın alana özgü teolojik karakterinin farkında olmak. Bu anlamda seküler bir teoloji, geleneksel teolojilerin muhatap olduğu aşkın alandaki epistemik problemlerle muhatap olduğu gibi bu problemlerin çözümü hususundaki mevcut eleştirilere de muhataptır.

Kaynakça

- Akgün, T. (2023). Adam ferguson'un felsefesinde din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 64(2), 499-523. <https://doi.org/10.33227/auifd.1274270>
- Albert, E. (2001). Deleuze's impersonal, hylozoic cosmology: The expulsion of theology. İçinde M. Bryden (Ed.), *Deleuze and religion* (1. bs, ss. 184-195). Routledge/Taylor & Francis Group Press.
- Aytepe, N. (2024). İskenderiye Hristiyan Okulu'nun Hristiyanlık üzerindeki etkisi: Birinci İznik ve birinci İstanbul konsilleri. *Turkish Studies - Religion*, 19(2), 211-228. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.76025>
- Batur, B. (2015). Türkiye'de modernleşme, din ve din adamlığı. *Turkish Studies - Religion*, 10(10), 181-200. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8487>
- Berger, P. L. (2011). *Kutsal şemsiye: Dinin sosyolojik teorisinin ana unsurları*. (A. Coşkun, Çev.; 4. bs). Rağbet Yayınları.
- Crockett, C. (2001). Introduction. İçinde C. Crockett (Ed.), *Secular theology: American radical theological thought* (ss. 1-9). Routledge/Taylor & Francis Group Press.
- Deleuze, G. (2015). *Anlamın mantığı*. (H. Yücefer, Çev.; 1. bs). Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze, G. (2017). *Fark ve tekrar*. (B. Yalım & E. Koyuncu, Çev.; 1. bs). Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2020). *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve şizofreni 1*. (F. Ege, H. Erdoğan, & M. Yiğitalp, Çev.; 4. bs). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Derrida, J., & Şerif, M. (2016). *İslam ve Batı üzerine bir konuşma*. (S. Kavuncu, Çev.). Timaş Yayınları.
- Eşmeli, İ. (2014). Hristiyanlık tarihinde kilise ve 'kilise' için kullanılan metaforlar. *Turkish Studies - Religion*, 9(5), 953-966. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6978>
- Griffin, D. R. (1989). *God and religion in the postmodern world: Essays in postmodern theology*. State University of New York Press.
- Haar, M. (2005). Nietzsche and the metamorphosis of the divine (M. Gendre, Çev.). İçinde P. Blond (Ed.), *Post-Secular philosophy: Between philosophy and theology* (ss. 82-92). Routledge Press.
- Justaert, K. (2012). *Theology after Deleuze*. Continuum International Publishing Group.
- Justaert, K. (2017). Gilles Deleuze. İçinde P. Goodchild & H. Phelps (Ed.), *Religion and European philosophy: Key thinkers from Kant to Žižek* (1. bs, ss. 370-382). Routledge/Taylor & Francis Group Press.
- Kevin J. Vanhoozer. (2003). Theology and the condition of postmodernity: A report on knowledge (of God). İçinde K. J. Vanhoozer (Ed.), *The cambridge companion to postmodern theology* (1. bs, ss. 3-25). Cambridge University Press.
- Kılıç, S. (2019). *Martin Heidegger'de metafizik fark (Çoklukta birlik)*. Çizgi Kitapevi.
- Messinese, L. (2005). *The problem of God in modern philosophy*. (P. Larrey, Çev.; 2. bs). Davies Group Publishers.
- Murphy, N., & Kallenberg, B. J. (2003). Anglo-American postmodernity: A theology of communal practice. İçinde K. J. Vanhoozer (Ed.), *The Cambridge companion to postmodern theology* (1. bs, ss. 26-41). Cambridge University Press.

- Ünlüsoy, A. (2021). Modern sonrası çağdaş dönem teolojisi üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies - Religion*, 16(3), 389-399. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.51659>
- Plant, B. (2013). Wittgenstein, religious “passion” and fundamentalism. *The Journal of Religious Ethics*, 41(2), 280-309.
- Polat, S. (2022). Ölümsüzlük düşüncesinde kişinin kimlik problemi. *Turkish Studies - Religion*, 17(2), 191- 213. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.62297>
- Powell-Jones, L. (2016). Introduction. İçinde L. Powell-Jones & F. L. Shults (Ed.), *Deleuze and the schizoanalysis of religion* (1. bs, ss. 1-13). Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing Plc.
- Roberts, A. (2016). Divine differentials: The metaphysics of Gilles Deleuze and its significance for contemporary theologies. İçinde L. Powell-Jones & F. L. Shults (Ed.), *Deleuze and the schizoanalysis of religion* (1. bs, ss. 145-162). Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing Plc.
- Sarup, M. (2017). *Post-yapısalcılık ve postmodernizm: Eleştirel bir giriş*. (A. Güçlü, Çev.; 5. bs). Pharmakon Kitap.
- Shults, F. L. (2014). *Iconoclastic theology: Gilles Deleuze and the secretion of atheism*. Edinburgh University Press Ltd.
- Simpson, C. B. (2012). *Deleuze and theology*. (1. bs). Bloomsbury T&T Clark An imprint of Bloomsbury Publishing.
- Smart, N. (2015). *The science of religion and the sociology of knowledge*. Princeton University Press.
- Vahanian, G. (2001). Theology and the secular. İçinde C. Crockett (Ed.), *Secular theology: American radical theological thought* (ss. 10-25). Routledge/Taylor & Francis Group Press.
- Williams, J. R. (2005). *Heidegger'in din felsefesi*. (M. Türkeri, Çev.; 1. bs). İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Winqvist, C. E. (2001). Postmodern secular theology. İçinde C. Crockett (Ed.), *Secular theology: American radical theological thought* (ss. 26-36). Routledge/Taylor & Francis Group Press.
- Zabala, S. (2009). Giriş: Teistleri ve ateistleri olmayan bir din. İçinde S. Zabala & R. Rorty (Ed.), *Dinin geleceği* (1. bs, ss. 9-31). Ayrıntı Yayınları.